

نشانه‌ها و مهرهای مالکیت

در نسخه‌های خطی عربی

ترجمه‌ی نوش آفرین انصاری (محقق)

نسخه‌های خطی عربی، طی قرون متمادی، به دلایل گوناگونی تألیف و یا استنساخ شده است. مؤلف، یعنی کسی که چرکنویس (مسوده) و یا پاکنویس (مبیضه) اثر را تهیه کرده، طبعاً نخستین مالک و یا صاحب آن به شمار می‌آید. به همین ترتیب دانشمندی یا دانشجویی که نسخه‌ای را برای استفاده شخصی استنساخ می‌کند، صاحب آن است. یادداشتهایی نظیر «علی ید کاتبه و صاحبه» و یا «کتابه لنفسه» و «لمن شاء الله تعالی من بعده» از اصطلاحات رایج کاتبان در پایان کتاب بوده است. حامیان ثروتمندی که اثر به دستور آنها تهیه می‌شد نیز به عنوان صاحب اولیه اثر شناخته می‌شدند. این گونه یادداشتهای نه تنها در صفحه آخر، بلکه در پشت صفحه اول نیز دیده می‌شود. در نسخه‌های نفیس، این نوشته‌ها میان شمس و ترنج قرار دارد. این یادداشتهای عموماً با کلماتی مانند «لـ، تحفة»، «لأجل»، «برسم»، «باشارة»، «حسب اشاره»، «بعناية»، «بهمة» و «حسب الامر» آغاز می‌شود و در نسخه‌هایی که اصل فارسی دارد به صورت «حسب الخواش» و «حسب الفرموده» دیده می‌شود.

درباره مؤلف

آدم گاجیک رئیس کتابخانه مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک گیل کانادا است. به عنوان ویراستار با مجله نفیس دستنویس‌های خاورمیانه که در هلند چاپ می‌شود همکاری دارد. *MANUSCRIPTS OF THE MIDDLE EAST*, a journal devoted to the study of handwritten materials of the Middle East. Ter Lugt Press. Leiden, Holland.

آخرین اثر وی تحت عنوان فهرست مشترک نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه‌های دانشگاه مک گیل در سال ۱۹۹۱ منتشر شده است.

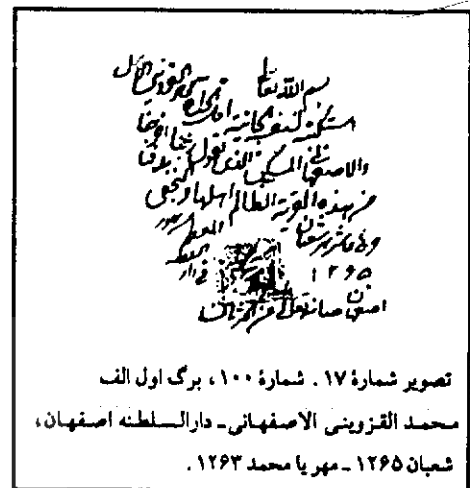
Gacek, Adam. *Arabic Manuscripts in the libraries of McGill University (Union matalogue)*. Montreal: McGill University Libraries, 1991.

پیش از این مقاله زیر از نامبرده ترجمه شده است:

آدم گاجیک، «کبیکج در نسخه‌های خطی اسلامی»، ترجمه‌ی نوش آفرین انصاری (محقق). کتابداری،

۱۴ (۱۳۶۸): ۵-۱۲.

یادداشت‌هایی که با فعل «استکتب» شروع می‌شود و نشان از درخواست استنساخ یا نسخه برداری دارد نیز جزیی از همین مقوله است (نگاه کنید به شکل شماره ۱۷). برای تعیین مالکیت اولیه اثر، همچنین می‌توان از اجازه نامه‌های انتقال، سماعه یا اجازه و یا یادداشت‌های الحاقی، مقابله، معارضة و بلاغة استفاده کرد.

تصویر شماره ۱۷. شماره ۱۰۰، برگ اول الف
محمد القزونی اصفهان - دارالسلطنه اصفهان،
شعبان ۱۲۶۵ - مهر یا محمد ۱۲۶۳.

نسخه توسط یک نویسنده شناخته شده می‌تواند بر اصالت اثر بیافزاید؛ زیرا این امکان وجود دارد که متن توسط مالک تصحیح شده باشد. همچنین اطلاعاتی در مورد عنوان اثر، نویسنده و یا اصل نسخه از خلال این یادداشت‌ها به دست می‌آید و می‌توان این اطلاعات را به عنوان منبع برای شناسایی اثر به خدمت گرفت. متن زیر به عنوان نمونه ذکر می‌گردد:

بسم الله الرحمن الرحيم لقد انتقل الى هذا الجلد
الحادي عشر من بحار الانوار و هذا كتاب نسخة الاصل
و في اغلب صفحاته خط المصنف العلامة المجلسي ره
(= رحمه الله) فصار من عواری الزمان لذی فی سنه
۱۳۶۲ الافقر مصطفى [...] الحسيني الخوانساری
[مهر].

یادداشت‌های تملک از عبارت بسیار کوتاه تعلق (من کتب) تا ترکیب‌های اختصاری مانند بسمله (بسم الله، باسمک تعالی)، حمدله (الحمدله)، تصلیه (صلی الله علیه و سلم) و بعدیه (اما بعد یا بعد) و عبارت‌های بلند را در برمی‌گیرد. از باب مثال، متن تصویر شماره یک به شرح زیر:

بسم الله خير الأسماء، الحمدله و اهب العطايا و
الصلوة، على رسوله سيد البرايا و آله سيما على
طلاع الثنايا و بعد فهذه من جملة مواهب الله تعالى
على بلطفه العميم و كرمه العظيم انا اقل الخليقة بل
الأناسي في الحقيقة ابن محمدتقى محمدجعفر باقر
غفرالله سبحانه له و لو الديه و لجميع من دخل في
بيته و ادخلهم في جنات النعيم و لا اقول هذا مما اتملك
لعدم كوني مالي له [كذا] و قابلا اياه بل من عوار [ي]
الزمان لدى العبد الغريق في بحر العصيان الراجي من
الله ذي الامتنان ان يستر عيوبه بذيل الغفران اتم الله
الاستفادة منه لي و لجميع الاخوان و من [كذا] صلى
على سيدنا محمد و آله الذين هم لشجرة الشفاعة
اغصان كتبه صاحبه باقر [مهر پاک شده].

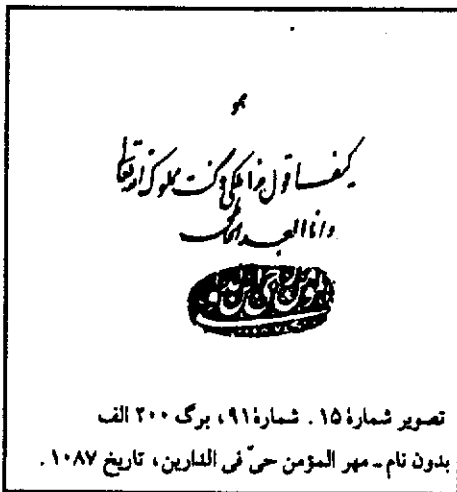
یکی از مشخصات کتابهای قدیمی عربی، نداشتن صفحه عنوان به صورت متداول در کتابهای چاپی است. حتی در دوره متاخر، زمانی که عنوان نسخه و نام نویسنده پشت برگ اول که عموماً ظهر کتاب خوانده می‌شود ثبت می‌گردد، باز هم جای خالی (بیاض) زیادی باقی می‌ماند. این نکته در مورد جاهای خالی اطراف خاتمه کتاب و قسمت‌های درونی جلد (غاشیه) نیز صادق است.

این جاهای خالی، خصوصاً ظهر کتاب، برای هرگونه یادداشت و در وهله اول یادداشت‌های مربوط به تملک (تملیکات، تملکات) و نقش‌های مهرها (خواتم، طوابع) جای بسیار مناسبی است.

نشانه‌های مالکیت از نظر تعیین تقریبی تاریخ اثر و نیز تاریخچه نسخه حایز اهمیت است. گاه در یادداشت‌ها عین خط دانشمندان بزرگ به دست می‌آید و تملک

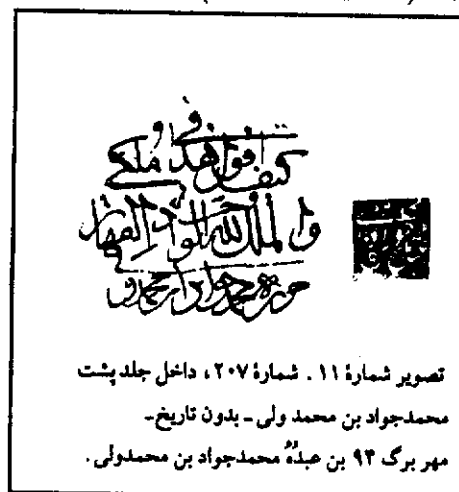
یادداشتهای تملک در بسیاری از موارد به جهت رعایت اختصار به صورتهای کوتاه شده نوشته شده است: حمدله، تصلیه، حسبله (حسبنا الله و نعم الوکیل) (لا حول و لا قوة الا بالله) و استغفار (استغفرالله) و قسمت آخر یادداشت عموماً به این صورت است: حامداً مصلیاً مُسَلِّماً محسبلاً محوقلاً مستغفراً. و یا حامداً لله مُصَلِّياً علی نَبِيِّهِ مستغفراً لذنوبه.

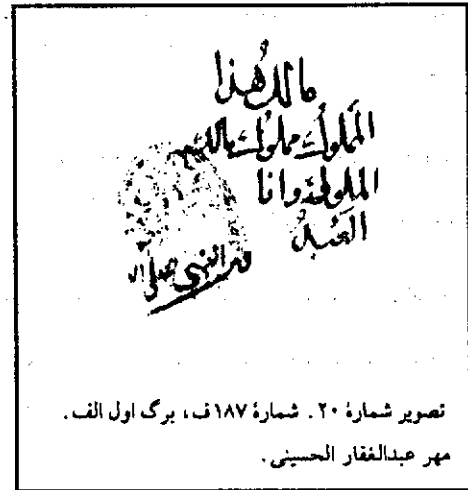
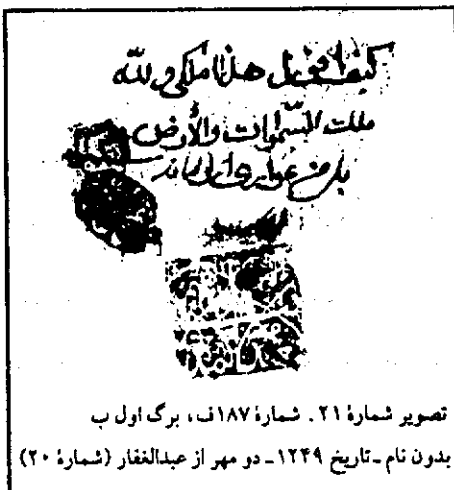
در بسیاری از موارد به جای بسمله و حمدله، کلمه «هو» (=الله) به کار برده شده و کلمه «هو» نیز عموماً با کلمات مناسبی مانند المنان، الوهاب و المالك توصیف شده است. تعبیرات دیگر از این باب عبارتند از: هوالباقي، هوالقهار، هو حسبی، هوالله، لا [اله] سواه و مانند اینها. بیشتر یادداشتهای دارای تعبیرات گوناگونی است که همه حکایت از بی اعتباری و موقت بودن مالکیت می کند و به وضوح اندیشه اسلامی امانت را نشان می دهد. از باب مثال به جمله های زیر اشاره می شود: کیف اقول هذا فی ملكی و المُلک لله الواحد القهار (تصویر شماره ۱۱)، کیف اقول هذا ملكی ولله مُلک السموات والارض بل من عواری الزمان (تصویر شماره ۲۱)، کیف اقول هذا ملكی و کُنْتُ مملوک الله تعالی (تصویر شماره ۱۵)، مالک هذا المملوک مملوک مالک المُلوک (تصویر شماره ۲۰).

تعبیرات زیر نیز در متون مختلف آمده است:

۱. ل، صارک، صار الی، کان ل؛
۲. فی ملک، فی ملک و تصرف، دخل فی ملک، آل فی ملک، صار فی ملک، انتظم (انسلك) فی ملک، فی سلک ملک، صار ملکاً ل، استقر فی ملک، سعد و استسعد بملکه؛
۳. ملکه، مالگه، تملکه، بالأسکتکتاب، فاز بتملکه، من تملکات، من مملکات، من جمله مملکات، شرف (تشرف) بتملکه، تملکته بالشراء الشرعی مما تبرکه بتملکه، من مملکات، استملکه؛
۴. فی حوزه، فی حیازة، صاحبه، استصحابه، تشرف باستصحابه، احرز، اجتناه، اقتناه من ماله لنفسه، من قنیه، اشتراه، اشتریته من متحصلات؛
۵. من کتب، من جمله کتب، صار من کتب، فی نوبه، آل (دخل، صار) فی نوبه، ساقته النوبه الی فی دول، (ثم) صار فی دول، (ثم) انتقل الی، انتقل ابتیاعاً الی، انتقل بالارث الی، ورثه؛
۶. اعاره الزمان ل، من عواری الزمان ([ال-] ده) الی (عند)، انتقل من عواری الزمان الی، استعرتة من الدهر و صار برغمی ملک، مما اداره الدوران و اودعه الاوان ل، من ودايع الدهر الی (لدى) ثم استودعه الله فی ید، مما استودعه الزمان الی، من مستودعات الدهر علی

علامت سنه قرار دارد. از باب مثال: ۱۲۴۳/۲ ب = دوّم رجب ۱۳۴۳.

علامت های اختصاری معمول به این شرح است:
 محرم: م؛ صفر: ص؛ ربیع الاول: را، ع ل، ع ۱؛ ربیع الثانی: ر، ر ۲، ع ۲؛ جمادی الاولى: جا، ج، ج ۱؛ جمادی الاخره: ج، ج ۲؛ رجب: ر، ب؛ شعبان: ش، ش؛ رمضان: مض، ن؛ شوال: ل، ش؛ ذوالقعدة: قع، ذ؛ ذوالحجه: ذ.

نام مالک تقریباً بدون استثنا با دعا تکمیل می شود؛ از باب مثال: عفاالله عنه، غفرالله له، لطف الله به، تاب الله علیه، فسّخ الله فی أجله، افاض الله علیه. ایده الله. چنانچه یادداشت تاریخ داشته باشد، بیشتر به صورت ارقام است و نه به صورت حروف. اعداد عموماً در قسمت بالا و در برخی از موارد نیز در قسمت پایین کلمه سنه یا علامت منحنی که نشانه سنه است، قرار دارد. در قرن سیزدهم هجری و آغاز قرن چهاردهم کوتاه کردن تاریخ به سه یا دو رقم متداول شد. به این ترتیب ۲۱۴ یعنی ۱۲۱۴ ولی ۱۴ می تواند به صورت ۱۲۱۴ یا ۱۳۱۴ مورد تفسیر قرار گیرد.

یادداشت های خواننده (مطالعات) نیز با تملک اثر ارتباط نزدیک دارد. این نوشته ها بیشتر کوتاه است و از خواننده شدن کتاب مشخص و یا بخشی از کتاب توسط شخص خاصی خبر می دهد. این گونه یادداشتها با این کلمات آغاز می شود: طالع، طالع فی، نظر فی، و در موارد نادری نیز: وقف علی، تأملهُ، استنار منه به کار برده شده است. در برخی از موارد فعل طالع با ملک آمده و نشان روشن این است که مالک، خود آن را خوانده است. از باب مثال: طالعه مالکهُ یا ملکهُ و طالعه فلان بن فلان الفلانی.

یادداشت های تملک بیشتر دارای نقش مهر

[ظ: الی] (الدی) ثم ساقه الزمان الخوان لدی، مما ساقه الدهر الی، مما ساقه يد القدرة (التقدير) الی؛

۷. مما انعم الله علی، من نعم الله، من (فیض) فضل الله علی، من تفضلات الله علی، مما منحه تعالی علی، مما حباه الله علی، من مواهب سبحانه و تعالی، مما من الله علی، من منن المنان علی، منون من منین من من من منین علی، منون من منین من علی بمنه، من کرم الله و امانه علی.

نام مالک تقریباً بدون استثنا با دعا تکمیل می شود؛ از باب مثال: عفاالله عنه، غفرالله له، لطف الله به، تاب الله علیه، فسّخ الله فی أجله، افاض الله علیه. ایده الله. چنانچه یادداشت تاریخ داشته باشد، بیشتر به صورت ارقام است و نه به صورت حروف. اعداد عموماً در قسمت بالا و در برخی از موارد نیز در قسمت پایین کلمه سنه یا علامت منحنی که نشانه سنه است، قرار دارد. در قرن سیزدهم هجری و آغاز قرن چهاردهم کوتاه کردن تاریخ به سه یا دو رقم متداول شد. به این ترتیب ۲۱۴ یعنی ۱۲۱۴ ولی ۱۴ می تواند به صورت ۱۲۱۴ یا ۱۳۱۴ مورد تفسیر قرار گیرد.

نام ماهها به صورت کامل، یا ترکیب شده با صفات تجلیل و از اواخر قرن دوازدهم به بعد به خصوص به صورت خلاصه شده آمده است. از نظر ترتیب، تاریخ بالای علامت سنه، روز و علامت اختصاری ماه پایین

اختصاصی است. شکل و اندازه مهرها، به صورت نگین انگشتری و بسیار متفاوت است، از جمله دایره، بیضی، مستطیل، مربع، شش گوش و هشت گوش. بر حسب درون نقش یا برون نقش بودن، نقش مهر به رنگ سفید یا سیاه ظاهر می شود. در بیشتر نقش مهرهای نسخه های خطی عربی، قسمت حکاکی شده به صورت سفید (درون نقش) و زمینه سیاه است. مهرهای انگشتری بیشتر از نقره و مس است، زیرا در اسلام استفاده از طلا برای مردان حرام و دست کردن حلقه های برنجی و آهنی مکروه است.

متن مهرهای عربی معمولاً ساده است و شامل نام شخص (به صورت کوتاه و بدون القاب) و یک عبارت علامت گونه است. متن مهر، مانند یادداشت تملک، حکایت از فروتنی شخص نسبت به خداوند دارد، عبده (به معنی بنده خدا) غالباً قبل از نام شخص قرار دارد و عبارتهای آغازین دیگر مانند: المتوکل علی الله، المعتصم بالله و افوض امری الی الله. اگر نام مالک در قرآن کریم آمده باشد، عبارت مناسب از کلام الله انتخاب می شود؛ از با مثال اذا جاء نصرالله (سوره نصر، آیه یکم) برای شخصی به نام نصرالله مناسب است. گفتارها و دعاها نیز در این باب مورد توجه قرار دارد؛ از جمله المؤمن حی فی الدارین، عبده الراجی لطف علی، محمد والعترة الطاهرة شفیع یحیی فی الآخرة، ادرکنی علی بن ابی طالب، یرجو حسن الختام السید عبدالسلام. آوردن تاریخ نیز به عنوان جزئی از متن مهر مرسوم است.

وقف نامه ها (وقفیات، تحبیسات) به خاطر ماهیت و نقش خاصی که دارند، مقوله جداگانه ای از نشانه های تملک به حساب می آیند. یادداشتهای وقف متون، بسیار کوتاه و غالباً حتی بدون اشاره به موارد وقف یا موقوف الیه است تا اسناد کامل فقهی را شامل شود. نسخه های خطی وقفی را می توان به آسانی شناخت؛ زیرا بدون

استثنا کلمه وقف یا عبارت وقف لی یا (علی) الله در قسمت بالای صفحه، و یا سرتاسر روی صفحه قید شده است (نگاه کنید به تصویر شماره ۴). یک وقف نامه کامل شامل بخشهای زیر است:

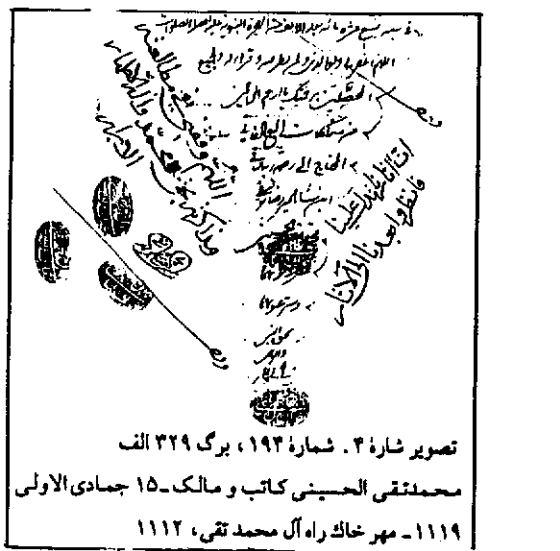
۱. بسملة یا حمدله یا هر دو؛ ۲. صیغه وقف، وقف و حبس و سبیل و حرّم و ابدّ و تصدّق؛ ۳. نام واقف؛ ۴. مورد وقف یا موقوف یعنی تعداد جلدها و عنوان/ عنوانها و کتاب/ کتابها؛ ۵. مصرف وقف، موقوف علیه در این مورد معمولاً نام کتابخانه است؛ ۶. شرایط واقف؛ ۷. تاریخ وقف؛ ۸. شهادت (اشهاد) با ذکر نام شهود.

در این جا سه نمونه وقف نامه ارائه می شود:

وقف هذا الكتاب الشريف سلطان محمد بن قطب الدين وقفاً عاماً تقريباً [ظ: تقريباً] الى الله تعالى و التمس للناظرين فيه ان يدعوله ولو الديه قربة الى الله
 تحریر فی جمادی الاولی سنه ۱۰۸۲ (مهر کوچک بیضی: عبده سلطان محمد؛ ۱۵۶۲)

*

وقف و حبس و سبیل جامع هذا الكتاب، فقیر رحمة ربّه العلی احمد بن احمد بن عوض المقدسی الحنبلی علی عامّة طلبه العلم و جعل مقره بزایوة الشیخ احمد السحیمی فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه علی الذین یبدلونه.

یادداشتها

در این قسمت عنوان منابع اروپایی به فارسی ترجمه شده است. کتابشناسی کامل اثر طبق شماره عنوان در قسمت لاتین آمده است.

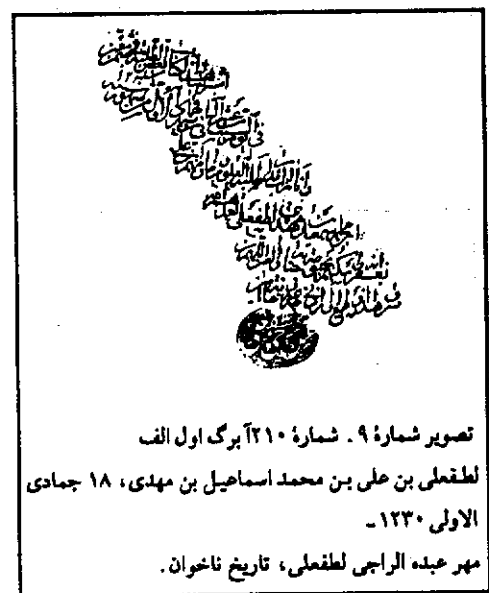
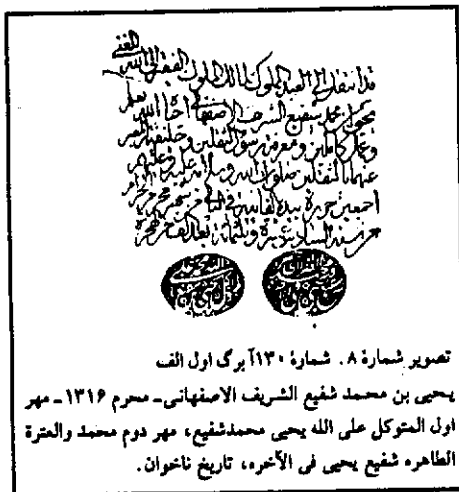
۱. محل و تاریخ در نسخه‌های خطی عربی، فهرست توصیفی مجموعه‌ای از نسخه‌های خطی عربی متعلق به ای. جی بریل (۱). (لیدن، ۱۹۸۷). ص ۱۱۶ و منابع تاریخ ادبیات عربی (۲) (و یسبادن، ۱۹۷۶) ج ۱، ص ۱۶. در این اثر یادداشت‌هایی که با «کتابه لنفسه» شروع می‌شود به صورت جداگانه تلقی شده است.

۲. صلاح الدین المنجد. کتاب العربی المخطوط الی القرن العاشر الهجری (قاهره، ۱۹۶۰). ج ۱، الواح ۶۴، ۶۶، ۶۷، ۶۹، ۷۰-۷۹.

۳. فهرست نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه موسسه مطالعات اسماعیلی (۲) (لندن، ۱۹۸۵). ج ۲، شماره ۴۱، ۸۷، ۱۱۱، ۱۳۳، ۱۹۷، ۲۳۹ و ۲۴۵. در علم انشاء، این یادداشتها به مستند معروف است. نگاه کنید به احمد بن علی قلقشندی (ف ۸۲۱). صبح الاعشى فی صناعة الانشاء. (قاهره، ۱۳۸۲ هـ). ج ۶، ص ۲۶۴-۲۶۵.

۴. از باب مثال نگاه کنید به فهرستی از نام مالکان که از سماعیات نسخه‌ای از رساله شافعی استخراج شده است. محمد بن ادريس شافعی (ف ۲۰۴). الرسالة. به اهتمام احمد محمد شاکر. (قاهر، ۱۳۵۸ هـ). ص ۲۵-۲۷.

بسم الله الرحمن الرحيم وقف و حبس و سیل و ابد العبد الفقير الى الله تعالى، ابو سعید سیف الدین بکیم [۹] الساقی الملکی الناصری. اعاد الله علیه من بركات القرآن العظيم. جميع هذه الربعة و عدتها ثلاثون جزءاً على المسلمين كافةً ينتفعون بها في القراءة و النقل و المطالعة و جعل مستقرها بالتربة التي تعرف بانشاءها بالقرافة الصغرى المجاورة، لحوش الملك الظاهر يجرى الحال في ذلك كذلك على ان يرث الله الارض و من عليها و هو خير الوارثين. و جعل الواقف المذكور بأعاليه النظر في ذلك لنفسه طول حياته ثم من بعده لأولاده الأرشد فالأرشد فاذا انقرضت الذرية و لم يبق منهم احد يكونا لنظر لمن يكون شيخاً بالتربة المذكورة. يجرى الحال في ذلك كذلك. فحرام حرام على من غيره او بدله فمن بدله بعد ما سمعه فانما اثمه على الذين يبدلونه ان الله سميع عليم. و شرط الواقف المذكور بأعاليه ان هذه الربعة بكمالها يكون مستقرها بالقبة المباركة و انها لاتخرج من التربة المباركة و لاتعار و لاتخرج الاصلاح و وقع الاشهاد بذلك في السابع و العشرين من شهر جمادى الاخرة سنة ستة و عشرين و سبعمائة.

۵. وجه کتاب با ظهر کتاب مترادف است. ولی ناقص جالب توجهی در مورد ظهر الورقه و وجه الورقه که به ترتیب به معنای پشت و روی ورق به کار می‌رود، وجود دارد. در منابع جدید طرّه کتاب نیز برای پشت برگ یا پشت ورق اول به کار برده شده است. نگاه کنید به عبدالکریم امین. «ملاحظات فی قواعد فهرست المخطوطات». المورد ۵ (۱۹۷۶). ص ۱۵۲ و المنجده کتاب العربی، ج ۱، لوح ۵۹.
۶. احمد حسینی. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی (قم، ۱۳۹۵ هـ). ج ۱، لوح شماره ۲۵۱. این مجموعه ده جلدی، حاوی ۱۶۹۰ تصویر سیاه و سفید، برای مطالعه در مورد خط‌شناسی فارسی و عربی از اهمیت خاصی برخوردار است. جلد ۲۰ در ۱۳۷۰ منتشر شده است (مترجم).
۷. «هو»، غالباً در نسخه‌های خطی شیعه دیده می‌شود. برخی از متکلمان اسلامی بر این عقیده هستند که کلمه «هو» اسم اعظم است و بر خاتم سلیمانی آمده است. از باب مثال نگاه کنید به مقاله «اسم اعظم خداوند» (۴) (ناپل، ۱۹۶۷). ص ۱۰-۱۱؛ «خاتم سلیمانی» (۵) (۱۹۴۴). ص ۱۴۵-۱۵۰؛ احمد بن علی بونی (ف ۶۲۲). «شرح جملطویه الكبرى» در منبع اصول الحکمة للیبونی (بیروت، بدون تاریخ). ص ۱۷۱-۱۸۲.
۸. صفات مشعر بر عبودیت، به صورت بسیار متنوع توسط نویسندگان، کاتبان و مالکان به کار برده شده است. علاوه بر تعبیرهایی چون اقل الخلق، افقر الخلق، احقر الانام، اضعف العباد، تعبیرهایی متعدد دیگری نیز دیده می‌شود، از جمله الضعیف، الفقیر، الحقیر اللهیف، الأسف، المذنب، المسکین، النحیف، الذلیل، الجانی، الاثیم و غیره.
۹. در این مورد باید توجه داشت که از حدود قرن سیزدهم استفاده از خط رقعہ رواج یافت که در آن شیوه نوشتن دو و سه (۲، ۲) یا شیوه نسخ (۲ و ۲) تفاوت داشت.
۱۰. صفات مشعر بر تجلیل ماههای اسلامی عبارتند از: الحرام برای محرم، رجب، الخیر یا الظفر برای صفر؛ المرجب، الاصم، الاصب، الفرد برای رجب، المعظم برای شعبان و رمضان، المبارک برای رمضان وشوال، المکرم برای شعبان یا شوال. از باب مثال نگاه کنید مقاله «نامهای تجلیلی و نامگذاری جدید ماههای عربی» (۶) (۱۹۱۸). ص ۲۲۸-۳۳۶.
۱۱. محل و تاریخ در نسخه‌های خطی عربی: ۴۱.
۱۲. حسین علی محفوظ، «العلامات و الرموز عند المؤلفین
- العرب قديماً و حديثاً. التراث الشعبي. یک (۴-۵) (۱۹۶۲-۱۹۶۴). ص ۲۲-۲۷ (۴۴۷-۴۵۱)؛ راهنمای سندشناسی ترکی عثمانی (۷) (ورشو، ۱۹۵۵). ص ۶۹.
۱۳. فهرست مختصر نسخه‌ها خطی عربی در کتابخانه چستربیتی (۸) (دابلین، ۱۹۵۵-۱۹۵۶). ج ۱، لوح اول؛ ج ۲، الواح ۴۲ و ۵۹؛ ج ۴، لوح ۱۳۱؛ خط‌شناسی عربی، مجموعه از متون عربی از قرن اول هجری تا سال ۱۰۰۰ (۹) (قاهره، ۱۹۰۵). ج ۲، لوح ۱۶۷؛ فهرست کتابخانه حضرت آیت الله مرعشی، ج ۴، شماره ۱۵۴۸، ج ۵، شماره ۱۷۰۴، ج ۹، شماره ۲۴۸۶ و ج ۱۰، شماره ۳۷۷۳؛ خیرالدین زرکلی. الاعلام ویرایش چهارم (بیروت، ۱۹۷۹). ج ۵، ص ۵۴.
۱۴. در عربی کلمه‌های زیر برای مهر یا نقش آن به کار برده شده است: خاتم: خاتم (ج: خواتم)، خاتم (ج: خواتیم)، خیتام (ج: خیاتیم)، طابع، طابع (ج: طوابع) همچنین مطبع و میفق نگاه کنید به عبدالله بن عبدالعزیز بغدادی (قرن سوم). «کتاب الکتاب و صفات الدواة و القلم و تصريفها». به اهتمام هلال ناجی، المورد، ۲ (۲) (۱۹۷۳). ص ۵۴؛ محمد بن یحیی صولی (ف ۳۲۵). ادب الکتاب، به اهتمام محمد بهجة الاثری. (بغداد، ۱۳۴۱ هـ)؛ عبدالله بن محمد بن السید البطلیوسی (ف ۵۲۱). الاقتضاب فی شرح ادب الکتاب (بیروت، ۱۹۷۳). ص ۹۶-۹۸.
۱۵. دایرة المعارف اسلام، طبع نخست، مقاله «خاتم»، ج ۲، ص ۹۲۱-۹۲۴؛ دایرة المعارف اسلام. طبع دوم مقاله «خاتم» ج ۴، ص ۱۱۰۲-۱۱۰۵، همچنین نگاه کنید به تحقیق پیرامون مهرهای عربی، فارسی و ترکی (۱۰) (وین، ۱۸۴۹). این اثر حاوی ۷۲ نقش مهر است.
۱۶. تعبیرهای دیگری که توسط حکمرانان، وزرا و کتاب در دوره متقدم حکومت اسلامی به عنوان شعار یا علامت به کار رفته به این شرح است: اعتصمت بالله، اعتمادی علی الله، استعنت بالله، توکلت علی الله، اعتضدت بالله وحده، الله حسبی، الله املی، الله ولی، المنة لله، الله مفتح الابواب. نگاه کنید به اسناد اصیل از دیوان خلفای فاطمی (۱۱) (لندن، ۱۹۶۴). ص ۱۲۲-۱۶۵. برای علامتهای دیگر نگاه کنید به قلقشندی. صبح الاعشى. ج ۶، ص ۲۵۲-۲۵۶ و اثر شماره ۱۰.
۱۷. فهرست نسخه‌های خطی عربی در کتابخانه موسسه مطالعات اسماعیلی، ج ۲، شماره ۱۲۱ (یادداشت شماره ۲ همین اثر).

in the Library of the Institute of Ismaile Studies (London, 1985).

4. G.C. Anawati, "Le nom supreme de Dier", *Atti del Terzo Congresso di studi Arabi e Islamici*, Ravello, settembre 1966 (Napoli, 1967).

5. J. McG Dawkins, "The seal of solomon", *Journal of the Royal Asiatic society* (1944).

6. E. Littman, "Über die Ehrentnamen und Neubennungen der islamischen Monate", *Der Islam*, 8 (1918).

7. A. Zajaczkowske and J. Reychman. *Zarys dyplomatyki osmansko-tureckiej* (Warszawa, 1955).

8. A.J. Arberry. *A handlist of the Arabic manuscripts (The Chester Beatty Library)*, (Dublin, 1955-1966).

9. B. Moritz. *Arabic paleography, a collection of Arabic texts from the first century of the Hidjra till the year 1000* (Cairo, 1905).

10. Freiherr Hammer-Purgstall. *Abhandlung uber die siegel der Araber, perser und Turker* (Wien, 1849).

11. S.M. Stern. *Fatimid decrees, original documents from the Fatimid chancery* (London, 1964).

12. G. Marcais and L. Poinssot. *Objets kairouanais, IX au XIII siecles* (Tunis, Paris, 1948).

13. F. Deroche, "Collections de manuscrits anciens du Coran a Istanbul, rapport preliminaire", *Etudes medievals et patrimoine turc*, ed. by J. Sourdel - Thomine (Paris, 1983).

14. Y. Eche. *Les bibliotheques arabes publiques et semi publiques en Mesopotamie et en Egypte au moyen age* (Damas, 1967).

15. M. Lings and Y. H. Safadi. *The Quran catalogue of an exhibition of Quran manuscripts at the British Library, August 1976* (London, 1976).

16. S.A. Bonebakker, "Notes on some old manuscripts of the Adab al-Katib of Ibn Qutayba ...", *Oriens* 13-14 (1960-1961).

۱۸. نگاه کنید به تصاویر ۸، ۹ و ۱۵ اثر حاضر و محل و تاریخ ... ۱۱۶ (یادداشت شماره ۱).

۱۹. ملخص دایرة المعارف اسلام، مقاله «وقف». ص ۶۲۳-۶۲۸.

۲۰. قلقشندی. صبح الاعشى، ج ۱۴، ص ۳۵۳-۳۵۴: احمد عبدالوهاب نویزی (ف ۷۳۳)، نهاية الارب فی فنون الادب. (قاهره، بدون تاریخ)، ج ۹، ص ۱۵۶-۱۶۰.

۲۱. فعل اوقف نیز به کار برده شده است. برخی از قدیمی ترین وقف نامه ها که بیشتر از داخل جلد های دور انداخته به دست آمده، در دو مقاله زیر آمده است: «اشیاء متعلق به قیروان، قرن نهم تا سیزدهم» (۱۲) (تونس، پاریس، ۱۹۴۸). ص ۱۰۵، ۱۰۶، ۱۲۴، ۱۲۸، ۱۴۵، ۱۷۵، ۱۷۶، ۱۸۰، ۲۱۰. و «مجموعه نسخه های خطی کهن قران در استانبول». (۱۳) (پاریس، ۱۹۸۳). ص ۱۴۵-۱۶۵.

۲۲. کتابخانه های عمومی و نیمه عمومی اسلامی در بین النحرین، سوریه و مصر در قرون وسطی (۱۴). (دمشق، ۱۹۶۷). در فصل سوم بخصوص به شیوه وقف کتاب پرداخته است. ص ۲۱۰-۲۱۲.

۲۳. حسینی. فهرست. ج ۲، شماره ۴۰۷.

۲۴. زرکی. اعلام. ج ۴، ص ۲۰۳.

۲۵. فهرست نمایشگاه قرآنهاى خطی در موزه بریتانیا. (۱۵) (لندن، ۱۹۷۶). لوح ۱۹. برای نمونه های دیگری از وقف نامه ها نگاه کنید به المنجد. کتاب العربی. الواح ۵۳ و ۸۶؛ محل و تاریخ در نسخه های خطی عربی. ص ۸۰۸ (یادداشت شماره ۱)؛ منابع تاریخ ادبیات عربی. ص ۲۸ (یادداشت شماره ۱۰)؛ «یادداشت هایی در مورد نسخه های کهن ادب الکاتب ابن قتیبه». (۱۹۶۰-۱۹۶۱). ص ۱۸۰؛ فواد سید، «نصان قدیمان فی اعارة الکتب». مجلة معهد المخطوطات العربیة، ج ۴، ۱۹۵۸، لوح ۷، بعد از صفحه ۱۲۸. ترجمه فارسی این مقاله در پایگاه محمد النديم در کتابشناسی. تألیف محمدحسین ساکت (۱۳۶۸) آمده است (مترجم).

کتابشناسی آثار به زبان اروپایی

1. P.S. van koningsveld and Q. al-samarrai. *Localities and dates in Arabic manuscripts. Descriptive catalog of a collection of Arabic manuscripts in the possession of E.J. Brill* (Leiden, 1978).

2. R. Sellheim. *Materialen zur arabischen Literaturgeschichte* (Wiesbaden, 1976).

3. A. Gacek. *Catalogue of Arabic manuscripts*

